

VARGHA KÁLMÁN

TÖRÖK GYULA ARCKÉPÉHEZ

Az „ismeretlen” író

„Ki volt Török Gyula?” — ezzel a kérdőmonddal kezdődik *A zöldköves gyűrű* új kiadásának bevezetője.¹ Sajnos, ez nem afféle szónoki kérdés csupán. Közei barátja és életrajzírója, Harsányi Zsolt, szintén mint elfelejtett írókat mutatja be Törököt már 1922-ben a *Nyugat* hasábjain:² „Most négy esztendeje, hogy meghalt. De már úgy elfelejtődött, mintha negyven esztendeje meghalt volna.” Két remek regénye. *A porban* és *A zöldköves gyűrű* pedig elégséges ok lehetne arra, hogy irodalmi köztudatunk egy pillanatra se feledje Török Gyulát, hogy műveit ne csak az irodalmi inyencek ismerjék, hanem az iskolában is tanítsák. Hányan ismerik vajon Török Gyula életművét a legfiatalabb mai tanárok vagy irodalomszakos egyetemi hallgatók közül?

Az irodalomtörténetírás és a kritika ebben az esetben nem vádolható nagyobb mulasztással. Török Gyula emberi-írói arcvonásait az utókor számára Harsányi Zsolt rajzolta meg. Török Gyuláról, az *emberről* Harsányi tanulmánya nélkül sokkal kevesebbet tudnánk. Török életének, egyéniségének sok élénk színét őrizte meg Harsányi Zsolt szép írása. De némi elrajzolás is van ebben a tanulmányban, bizonyára nem éppen tudatos ferdítés, de kiütöknöznek Harsányi írásából azok a pontok, éppen a dzsentri-problémák kapcsán, ahol Harsányi valójában nem érti meg Törököt, ahol mögötte marad szemléletben, látókörben. Töröknek a polgári fejlődés iránti illúzióiból és a személyes barátság élményeiből táplálkozó filozemitizmusát pedig olymódon próbálja Harsányi az 1922-es olvasó számára megmagyarázni, „menthetővé” tenni, hogy egy különös logikai csúsztatással, fonák dialektikával antiszemitának vallja Törököt, olyan antiszemitának, aki faji különbség nélkül ellene van azoknak a tulajdonságoknak, amelyeket a közvélemény mint a zsidó mentalitás vonásait könyvelte el. A közelmúltban Gellért Oszkár egy rosszízű anekdotával újra felelevenítette Török Gyula állítólagos antiszemitizmusát, *Kortársaim* c. 1954-ben megjelent kötetében. E kérdésben is az író *műveiben* kifejezésre jutó megnyilatkozásokat tekintjük perdöntő és elsődleges valomásnak.

Harsányi tanulmánya nyomán kezdi meg adatgyűjtését egy több mint negyedszázaddal ezelőtt megjelent kolozsvári disszertáció szerzője, Kováts József.³ A szerző példásan gondos anyaggyűjtéssel szedte össze Török Gyula életrajzi adatait. Ahol a disszertáció vállalt fel-

¹ *Török Gyula* : A zöldköves gyűrű, 1956. Sajtó alá rendezte és az előszót írta Domokos Mátyás.

² *Harsányi Zsolt* : Egy fertálmagnás és költő. *Nyugat*, 1922. 20. szám.

³ *Kováts József* : Török Gyula élete. Doktori értekezés. Kolozsvár, 1930.

adata határait átlépi és a művekről is nyilatkozik, nyomban kiderül a szerző kritikai ízlésének ingatag volta, esztétikai kultúrájának szegényessége.

A negyvenes évek elején mintha némi Török Gyula-reneszánsz kezdődne. Ezekben az években különböző írói csoportosulások — „népiek” és „urbánusok” — kísérletet tesznek arra, hogy tisztázzák irodalomtörténeti háttérüket, irodalmi hagyományukat. Elfeledett íróelődöket támasztanak fel, a népiek tábora programszerűen hirdeti a magyar irodalomtörténet revízióját, elég Féja Géza háromkötetes irodalomtörténetét említenünk példaként. Más nézőpontból, de feltétlenül az elvi tisztázódás és az íróelődök kiválasztása jellemzi az „urbánusok” olyan kísérletét is, mint a *Ködlövagok* c. esszékötet. 1941-ben az Irodalomtörténet hasábjain jelenik meg Lovass Gyula rövid esszéje Török Gyuláról.⁴ A már korábban felszínre hozott és elrendezett életrajzi adatokból az összefüggő lelki motívumokat keresi Lovass Gyula, és az életrajz rideg adataiból az író lélekrajzát vázolja fel. Ugyanabban az évben jelenik meg a *Ködlövagok* című tanulmánygyűjteményben Thurzó Gábor esszéje Törökről.⁵ „... Ha a magyar félmúlt íróit a „tegnapok ködlövagjainak” nevezzük el, alig van kortársai között valaki, aki a feledettségnek mélyebb ködrétegeből lépne előnk, amikor alakját idézzük. Pedig a felejtés — ha jogtalan és méltánytalan — az ő esetében szívet-szorogatóan fájdalmas is: irodalmunk egyik legjobbjáról nem tud az utókor, és ha a magyar irodalom XX. századának nagy alakjairól esik szó, az ő nevét soha meg nem említik” — írja Thurzó Gábor. Tanulmánya Justh Zsigmond és Török Gyula írói arcképeinek egyező vonásait kutatja. 1943-ban új kiadásban jelenik meg *A porban* Harsányi Zsolt bevezetőjével; a következő évben *A zöldkőves gyűrűt* adják ki újra és egy füzetinyi Török Gyula novellát Féja Géza bevezetőjével.⁶ Féja Géza nagy feltűnést keltett és sokat vitatott irodalomtörténetének harmadik kötetében⁷ külön fejezet foglalkozik Török Gyulával. Féja Géza tanulmánya az első, amely a magyar irodalomtörténet folyamatában próbálja kijelölni Török Gyula helyét. Ebben a tanulmányban is érvényesül a Féja egész művére jellemző történelemszemlélet, amely sokszor elsősorban nem is tétéleivel, hanem megállapításainak nem-konkretizált, nem-bizonyított, „kinyilatkoztatásszerű” jellegével váltja ki ellenérzésünket. Ilyen általánosítás Féja tanulmányának utolsó mondata is: (Török Gyula) „Helyét sem jelölték meg, holott ott van Ady Endre közvetlen közelében.” Török Gyula történelemszemlélete igen fontos pontokban elválik Adyétól, legélesebben a polgári fejlődés, a polgári társadalom értékelésében. A konkrétabb, közvetlenebbül irodalmi részlet-kérdésekben azonban már sokkal könnyebb egyetértésünk Féja Géza megállapításaival.

Az 1945-ös történelmi forduló óta méltatlan és érthetetlen némaság vette körül Török Gyula írói örökségét *A zöldkőves gyűrű* idei új kiadásáig. Néhány zsurnalisztikus apróságon kívül csupán két jelentős regényelemzés jelent meg Török Gyulával kapcsolatban. Mindkettőt Rónay György írta.⁸ Rónay György két tanulmánya elsősorban didaktikai jellegű elemzésnek készült, de eredményeiben: értékes történelmi, irodalomtörténeti és esztétikai megállapításaiban mindkét elemzés fölébe emelkedik a pusztán didaktikus jellegű tanulmányok átlagának. Különösen azok az észrevételek igen termékenyek, ahol Rónay azokat a hajszalereket mutatja ki, amelyek Török Gyula két regényét a korabeli magyar irodalom egyéb alkotásaival összekötik.

⁴ *Lovass Gyula*: Török Gyula It, 1941, 97—105. l.

⁵ *Thurzó Gábor*: Török Gyula: *Ködlövagok*, Budapest, 1941.

⁶ *Török Gyula*: *A Rozál lánya*. Novellák. Összeállította és előszóval ellátta Féja Géza. Nemzeti Könyvtár, 1944.

⁷ *Féja Géza*: Nagy vállalkozások kora. 1943. 200—205. l.

⁸ *Rónay György*: *A regény és az élet*, Budapest, 1947. Török Gyula: *A porban*. Török Gyula: *A zöldkőves gyűrű*. 302—314. l.

Ki is volt hát Török Gyula? Rövid életet élt, az is pár sorban elmondható, de élete és származása szoros összefüggésben van regényeinek és számos novellájának cselekményével és hangulatával. Apai-anyai ágon egyaránt gazdag múltú és jómódú erdélyi dzsenticsalád gyermeke volt, 1888-ban született az Arad melletti Simándon. Apja már csak gazdatiszt, de igen jól élnek a Nyírbátor melletti Kerekhalmi pusztán. A korai gyerekkor kódbevezető éveire mint az elveszett aranykorra gondolhat vissza, mert kilencéves, amikor meghal az apja, a birtokról el kell költözniük, minden bizonytalanná válik. Életének ez az első nagy fordulója, a szemetnyitő nagy *változás*. Négyen maradnak félárvak, az egyik fivérből gyógyszerész lesz, a másikkól festő, leánytestvérük meghal. Török Gyula történelem-földrajz szakra iratkozik be a kolozsvári egyetemre. Egyetemi tanulmányait nem fejezi be, újságíró lesz. Tizenhétéves korában a kolozsvári Újság történelmi elbeszélése hirdetett pályázatának egyik nyertese. Ugyanebben az évben egy kolozsvári paplankészítő mester *Előre* című napilapjának, a szerkesztő Harsányi Zsolt mellett egyetlen munkatársa. Az ügyesebb, életrevalóbb Harsányi innen két év múlva, 1908-ban a kolozsvári Újsághoz is magával viszi Törököt. Első tárcái, elbeszélései ennél a lapnál jelennek meg. A kolozsvári Újság szerkesztőségétől 1909 decemberében már Nagyváradra kerül, a jövő irodalmától vemhes, nyugtalan városba. Itt ismerkedik meg a holnaposokkal: Juhász Gyulával, Dutka Ákossal, Emőd Tamással. „Tíz év előtt egy nagyváradai redakcióban dolgoztam Török Gyulával — írja Juhász Gyula Törökről szóló nekrológiájában.⁹ — Az első novelláit, amelyek harmatosan üdék voltak, mint az első gyöngyvirágok, nekem olvasta el a kávéház füstjében és zajában, amelyből arisztokratikusan és egyedülvalóan kiemelkedett előkelő karcsú alakja, démonikusan szép fiatal arca, egy szegény magyar irodalmi dandy, magyar urak gögös, gúnyos, fájdalmas unokája.” Azt is följegyezték, ha Ady Nagyváradra érkezett, mindig üzent neki: — mondjátok meg Töröknek, hogy itt vagyok.

1910 őszén már Pesten újságíró. A Magyar Hírlap munkatársa, még Nagyváradon írt első regényét, *A porbant* folytatásokban közlik, de könyv alakban csak 1917-ben adja ki a Toltás-kiadó. Ekkor kezdik felfedezni, a világháborús évek vége felé. Addig pénztelen, robotoló újságíró. Most már a Magyarország parlamenti tudósítója, novellásköteteire is szerződést kötnek vele, *A zöldköves gyűrűt* folytatásokban közli az Élet. Az apja halála óta hurcolt nyomor is megszűnik végre, de mintha nem hinne a siker tartósságában, még jobban beleveti magát a munkába. Sokszor éjszaka is dolgozik, gyakran virraszt írásztala mellett vagy még gyakrabban az ivótársak között. A meglódult életet azonban nem bírja el beteg szíve. Egy átvirrasztott éjszaka és átrobotolt félnap után egy délután rosszul lett a Császárfürdőben, ahol beteg menyasszonyát látogatta meg, és másnap este, 1918. október 20-án meghalt. Úgy mondják, ezek voltak utolsó szavai: „... akinek tele van a lelke, az beleénekel az erdőbe és nem törődik vele, hogy az erdő érti-e.”

Mindössze harmincéves volt, amikor meghalt. Tragikus, hirtelen halála egy nap múlva már költészté lényegül Krúdy soraiban: „Az özeveg, őszi Margitszigetről, ahol az októberi boldogtalan fák alatt meghallottam a szakállas Török halálát, a sárga lombok alól, a nagy vízen át, a reszkető, öreges ködben hosszant átnézek a Császárfürdőre, ahol Török Gyula a halállal kezét fogott. A régi fürdőépület és emlékkönyves környéke most úgy tűnik fel, mint az a hely, ahol romantikus magyar írónak méltóan befejezni lehet életét. A fehér-rámás, apró ablakok, az oszlopos kastélyos falak, bíborpiros szőnyegek, tágas folyosók, emlékezetesen csendes szobák, ahol a falakból régi, múlt századi asszonyok zokogása hangzik, a csörgő, száradó kertek, ahol már annyi regényes fiatal szív várta a halált: látták a magyar

⁹ *Juhász Gyula*: Török Gyula, Délmagyarország, 1918. X. 22.

írók meghalni. A sárga falaknak mindegy, hogy ötven, vagy tíz esztendővel hosszabb, vagy rövidebb az idő...¹⁰

*

Barátai, kortársai feljegyezték legkedvesebb olvasmányainak címeit. Nem érdektelen jegyzék. Fiatalon Balzacért rajongott, később inkább Flaubert-ért. Állítólag Flaubert kedvéért tanult meg franciául, és hozzáfogott a L'éducation sentimentale fordításához. Kedvelte Gauguin Noa-Noa című könyvét. (A képzőművészet erősen érdekelte, maga is rajzolt és batikolt, számos művészeti tárgyú kritikája jelent meg. Ezek művészettörténeti értékelése és feldolgozása még megoldásra váró feladat.) Kedvelt olvasmánya volt Gottfried Keller Zöld Henrikje. Az oroszok közül Goncsarov, Gogoly és Dosztojevszkij műveit szerette elsősorban, az Oblomovot még Kolozsvárott olvasta. A lírikusok közül Verlaine érdekelte, Ady verseit állandóan figyelemmel kísérte és rajongott Arany költészetéért. A magyar próza-irodalomból Kemény Zsigmondot szerette, felfigyelt Peteleire és Tolnai Lajosra, Tömörkényről nekrológot írt. Kortársai közül Ady mellett Krúdyt szerette, később Móriczot és Babitsot.

A porban

Mint írók mindennekfelett a magyar dzsentrí sorsa érdekelte. Ismerte, átélte, szinte minden idegszálával *érezte* azt a nagy történelmi változást, amely a magyar birtokososztály életében végbement a századforduló évtizedeiben.

A regény hőse egy gazdag dzsentrifíú, Kender Pál, aki Pesten nemcsak jogi doktorátust szerez, de teljes mértékben beilleszkedik a polgárosodó főváros szabadabb, emberibb, a hagyományos társadalmi konvenciókkal nem sokat törődő, pezsgő kultúrájú életébe. „Itt vannak könyvek, színházak, itt szabad egy-egy szabad szót ejteni ebben a szegény országban és itt élhet az ember úgy, hogy nem vesz tudomást a többi kilencszázezer társáról...” A szerelem is a fővároshoz köti, megszerette Spángli Katót, a terézvárosi suszter leányát, aki fiatal volt, szép volt, és énekelni tanult a zeneakadémián. „A leány azok közül való volt, akik egyszerre virulnak ki a szegénységből és a gyenge ruhadarabokból. Párizson kívül csak Pest tudja ezeket a leányokat teremteni. Tizenégyesztendőskorukig csúfak, szeplősek, vérszegények és sápadtan futkároznak a poros utcán, a szűk udvarok alján, a szomorú és megindító lakásokban. Aztán elkezdenek fejlődni. Nagy lábuk formát kap, gyönyörű bokájuk lakktopán után sír, és kigömbölyödik az arcuk is. Pedig még mindig lehetetlen kosszton élnék. Talán lipitai túrót vacsorálnak és kávéét ebédelnek, de azért a fogaik ragyognak fehéren és éheseb a jó, a finom, a nagyúri kosztra.” De hiába köti már Kender Pált szerelem is a fővároshoz, öregedő anyja, az erőskezű, makacs Kender Kelemenné haza rendeli a „porvárosba”, mert azt szeretné, ha a fia is beletanulna végre a gazdagság vezetésébe, ha otthon nőszülne meg és gyökeret verne a családi kúriában. Kender Pál azzal az érzéssel megy haza, hogy nemsokára visszajön Pestre, ahol szerelme és a nagyváros ízei és fényei várják. Az idejétmúlt falusi magyar élet nem tudja már magához visszarántani, de nem is engedi ki a kezéből. Csak vágyakozik Pest után, de cselekvésre képtelen, sohasem tér vissza a fővárosba, boldogtalan, furcsa „falusi Hamlet”, magyar Oblomov lesz belőle. Anyja rábeszélésére valóban meg-nőszül, egy dzsentrilányt vesz el a távoli Ágotai-rokonságból, de gyermeke megszületése órájában megöli magát.

¹⁰ Krúdy Gyula: Szakállas Török, Magyar Hirlap, 1918. X. 22.

Nincs a magyar irodalomban még egy regény, amelyben az Ady-megfogalmazta „városos Magyarországot”¹¹ ilyen mély és áthághatatlan szakadék választaná el az anakronisztikus, falusi magyar társadalmi léttől, mint Török Gyula művében. Ady már a mérgező baktériumokat is látja a polgári fejlődésben, Török Gyula még feltétlen bizalommal tekint a „városos Magyarország”, a polgári átalakulás, a származási jogokat felváltó új értékmérő, a munka felé. „Így van ez jól, polgárosodunk. Szép lassan, lemondunk minden hiú cifraságról és megtanuljuk, hogy egy szép dolog van: a munka.” A „porváros”, a falusias, elmaradt dzsentri-Magyarország szimbóluma kultúrátlan, külsőségeskedő, romlott és korlátolt. A kisvárosi dzsentriket és a dzsentrivel vegyülő kispolgárokat és polgár-parasztokat átható gúnnyal ábrázolja: elsősorban a beszélgetés eszközeivel. A kaszinói kompániától elkülönülő Kender Pált ugyanazzal a szóval bélyegzik meg, mint egykor az apját, a Verlaineet olvasó Kender Keleмент: *Schöngeist*. „Ide dugja az orrát Pestről és azt hiszi, hogy ő csinálja a csokoládét” — mondja Kender Pálról a féltékeny Bakos Pista, a dzsentrihez asszimilálódott parasztfiú. A szerelmes fiatal lány így önti ki szíve érzését: „Kint a szabad mezőn a temetőnél csupa virág az egész rét. Pipacs, búzavirág... Reggel ott olyan gyönyörű. Harmatcseppek ülnek a virágszálakon... És a nyárfák susognak... És a temetőből intenek a szelíd virágok”. Zenekultúrájuk határát a Lehullott a rezgő nyárfa jelzi: „isten veled édes, isten veled kedves”. Így szellemeskednek a kaszinóban: „Baj van Kőpecen” és a kikopott kifejezési formulák nemzedékről nemzedékre változatlanul tovább élnek náluk. A nyolcvanas években felkapott szólás-mondásokat a fiatalok éppúgy átveszik az öregektől, mint a lányok az anyjuktól maradt krinoltin. „Mindenki ugyanazt a kétszáztizentöt szót használja az érzelmei kifejezésére”, kicsi a szóincsük, mert érzelmi világuk is sekély.

Kender Pál idegenként és magányosan él ebben az ellenséges környezetben, ugyanúgy, mint Móricz regényeinek magasbatörő, de tehetetlen, szárnyszegett figurái, a Matolcsy Miklósook, a Szakmáry Zoltánok. Kender Pál is gyötrődik az idegen környezetben, céltalanul múlnak hónapjai és évei, el-el sétál a vasútállomás felé, azzal a kísértő gondolattal, hogy felszáll a legközelebbi vonatra és szó nélkül elutazik az áhított fővárosba. Már indulna is, de egyszer anyja váratlan balesete, másszor a Spángli Kató hűtlenségéről érkező hírek bénítják meg akaraterejét. Passzivitását ilyen reális mozzanatok növelik végzetes tehetetlenségé, de Kender Pál tragikus sorsának kialakulásában mégis döntő szerepük van az egyéniségében rejlő patológikus vonásoknak. Móricz elbukó hősei is összetörnek a tegnapi törvényei és erkölcsi szerint élő alantas környezet fojtó szorításában, akaraterejük is rokkant, de Kender Lál bukásában nagyobb szerep jut a szubjektív, lélektani, sőt biológiai tényezőknek. A *porban* elsősorban „Kender Pál regénye”, nem balzaci széles társadalomrajz (még porvárosi keretek között sem), egy ember vergődésének és tragédiájának a története, akárcsak Móricz Fáklyája. A társadalom életének problémái úgy kerülnek be a regény világába, ahogy ezek a problémák a regény egyetlen hősének életét keresztezik. Kender Pál a regény legteljesebben kidolgozott alakja, akinek egyéniségét az olvasó nemcsak a cselekményből ismeri meg, hanem sűrű belső monológjaiból is. Török Gyula társadalomszemlélete, a dzsentri dekadenciájáról kialakult elképzelése és történelemszemlélete a korszak elterjedt biológiai, „fajbiológiai” tanításaival keveredik. „Önben pihen a familia vagy talán az ön fiában fog újra felemelkedni — magyarázza Kender Pálnak Weissenberg doktor, a porvárosi zsidó orvos, az egyetlen ember, aki némileg megérti Kender töprengéseit, kínlódásait. — A régi történelmi középosztály mai ivadékai nem mindig pezsgőpoháropogtató dzsentrik, hanem igen sokan vannak

¹¹ „... Ma Magyarország: a városok, a készek és a leendő, ők a kultúra, ők a magyarság... A városos Magyarország, talán utolsó lehetősége és kerete egy lehető Magyarországnak, ébredjen, eszméljen egy kicsit... A városos Magyarország döntse el, mert csak ő döntheti el, a demokrácia, a kultúra s ha úgy tetszik — a magyarság sorsát.” Ady: *Városos Magyarország*, Világ, 1911. II. 7.

köztük olyanok is, mint ön. Csöndes emberek, akik minden szépben tudnak gyönyörködni, a legintelligensebb és legértékesebb elemei ezek az országnak... Ezek az urak leginkább csak az egészen szegény családok gyermekei közül kerülnek ki, tehát a fáradt nemzetségekből, amelynek már-már csaknem teljesen leáldozott." De ez a „biologizmus” inkább csak színezi Török Gyula társadalomszemléletét és a „fáradt fajták” teóriáját nem vonatkoztatja az egész magyarságra, a fáradt nemzetségekkel szemben nemcsak a fejlődő kapitalizmusban nagyobb szerephez jutó „zsidóságot” ábrázolja mint feltörekvő, a jövőt hatalmába kerítő erőt, hanem a parasztságot is. Tehát determináló módszere inkább társadalmi, mint faji jellegű. Bakos Pista a dzsentrihez hozzáértő polgár-paraszt brutális erejével, erőszakosságával a regény egyik legellenesvesebb figurája, de ebből helytelen lenne valami parasztképpent ellenes álláspontot gyanítani Török Gyula társadalomszemléletében. „Ha az ön földjei, a Bakos Pista tagja, az Ágotaiak kiskirálysága apró darabokra lenne osztva, minden parasztnak jutna belőle. Akkor próbálnának nekik öt pengőket és szódával felelesztett bort, meg bűdös gulyást adni, majd megmutatnák, hogy ki az úr ebben a faluban.” Weissenberg doktorral mondatja az író ezeket a mondatokat a követválasztás herce-hurcáival kapcsolatban, amelyek erősen emlékeztetik az olvasót a Falu jegyzője és Az elveszett alkotmány választási jeleneteire. De a parasztkérdés is csak így a regény peremén, ebben a néhány mondatban merül fel. Török Gyula regényeinek igazi hősei a dzsentrik, központi problémája a dzsentrikérdés.

A Kender Pállal szembenálló dzsentri-kispolgár réteg szűklátókörű, szellemileg igénytelen, sokban korrupt világának, a porvárosi kaszinó társadalmának rajza a regényben igen meggyőző, de bizonyos mértékig felszínes, kitaposott úton járó, már kész irodalmi mintákat követő ábrázolás is egyben. Amit az író erről a rétegről mond, azt nem sűríti egy (vagy több) részletesen kidolgozott figurába, típusba, csak (egyébként nagyszerű) karcolatszerű arcképeket sorakoztat fel ebből a rétegből. Bakos Pista kiválóan megrajzolt alakja lenne az egyetlen kivétel, de ő jövevény a dzsentrik között, nem igazi dzsentri. Az író típusalkotó erejét dicséri, hogy ezt a félig polgárrá, félig úrrá fejlődött parasztfigurát ilyen hitelesen ragadta meg. A távoli rokonok, az Ágotai dzsentrik világa (ahonnan Kender Pál anyja feleséget szerez fiának) már egészen más, mint a porvárosi dzsentrik társadalma. Az Ágotaiakról írva enyhe anekdotikus derű vezeti az író tollát, és Mikszáth remekének, a Gavalléroknak a hangulata kíséri az olvasót ezeken a lapokon.

Kender Pál egyetlen barátja a művelt, feltörekvő, liberálisan gondolkozó zsidó orvos, Weissenberg doktor. A fajtájától kinőtt, de elbukó dzsentrivel, Kender Pállal szemben ő a jövő képviselője, a holnap embere. Utolsó találkozásukkor közli Kenderrel, hogy tudományos pályaművét kinyomatják Pesten és meghívták a fővárosba. Török Gyula életrajzírói buzgón kinyomozták, hogy az író ifjúkori barátai közül kik voltak zsidók, és melyik lehetett közülük Weissenberg modellje, és nevet is találva megállapítják, hogy ez a baráti vonatkozás magyarázza Weissenberg rokonszenves figurájának létrejöttét a regényben. Egy-egy regényalak modelljének felkutatása irodalomtörténeti szempontból sohasem közömbös feladat, de Török Gyula filoszemitizmusát nem elsősorban ezek a szubjektív vonatkozások határozták meg. A polgári fejlődés iránti erős illúzióiból következik, hogy az 1910-es években érdeklődéssel, rokonszenvvel, *várakozással* fordul a feltörekvő zsidó származású elemek, elsősorban az értelmiség felé. A magyar dzsentri számára is a „zsidó példát” szeretné felmutatni: „A példa, amelyre ön hivatkozik, azt bizonyítja, hogy ön visszafelé él, a múltban keresi a barátait, a példaképeit — vitázik Weissenberg Kender Pállal. — Pedig én azt is mondtam, hogy vegyen példát rólunk zsidókról, nálunk minden tizedik család tudja csak, hogy ki volt a szépapja, de azért bátran nekivág a munkának.” (Hasonló megoldást keres Ady is, és gyakran visszatér ez a gondolat 1919 előtt a polgári publicisztikában. „A kultúra és továbbmenés... a Balkánfajták közé ékelt korcsmagyarság számára: a nem éppen tökéletes, de hasznos zsidóság” — írja Ady egyik 17-es cikkében, a Korroboriban.)

Az a gondolat, hogy a dzsentri-süllyedésből a feltörekvő zsidó rétegek (kispolgárok, értelmiségiek) példája mutatja a kivezető utat, ad abszurdum vitt változatban visszatér Török Gyula egyik újságfolytatásokban maradt, és egyébként nem jó regényében, az *Egon*-ban. A regény hőse, Talpass Egon, a korábban zsidó-*fecce*kben résztvevő huszárhadnagy, rangjáról lemondva zsidó lányt vesz feleségül, áttér a zsidó vallásra és százhusz korona fizetéssel kereskedősegéd lesz Pesten.

A *porban* mindkét zsidó származású értelmiségi figurájában, Weissenberg doktor és a primitívebb Zala Mór ügyvéd alakjában kétféle ábrázolásbeli fogyatékoság is érezhető. Egyrészt egy idealizáló-absztrakt irányzat, különösen Weissenberg megformálásában. Inkább eszmék szócsöve az orvos, nem teljes ember. Zala Mór alakjában pedig egy akkor már idejétmúlt, erősen XIX. századi, anekdotikus-etnográfikus zsidó-ábrázolás érvényesül. Móricz Zsigmond 1913-ból való kritikái megjegyezte a korabeli magyar színpad zsáneralakjairól, némileg Török Gyula egyes figuráira is vonatkozatható: „Elhullanak az összes zsáneralakok, eltűnnek a vidéki élet megszokott víg vitézei. Hol van a részeges kántor, a zsidózó kocsmáros, a nyávogó cigány, a talpraesett paraszt. A mai zsidó, az többé nem zsidó; mi az, hogy zsidó? Raffináltan művelt kultúrember —, akinek az apját rosszul nézték meg a mi jó, öreg komédiásaink, mikor azt hitték, hogy egy ragasztott pajesszel és hehentéssel végig karakterizálták.”¹²

Török Gyula emberábrázolásának egyébként is gyenge pontja a polgár-alakok rajza. A *zöldkőves gyűrű* (nem zsidó) boltosa, Burger bácsi szintén felszínes-anekdotikus, néhol már a karikatúra határán mozgó figura. Az egész nagyvárosi, polgári élet rajza erősen idealizált Török Gyulánál (a nagyvárosi élet árnyoldalaiból csak a szerelmi prostitúciót ábrázolja), de tekintve, hogy a nagyvárosi világ a regényben többnyire csak Kender Pál álmaiban, vágyaiban él, nem sérti a regény realitását. Életrajzírói szerint *A porban* még Nagyváradon írta: a fővárosi élettől örökre elszakadt fiatalember tragédiáját tehát egy olyan fiatalember írja meg, aki még csak ezután indul el, hogy eljusson Budapestre, a nagy lehetőségek városába.

Társadalmi regényről lévén szó, hosszabban kellett foglalkoznunk az író társadalomszemléletével és társadalomábrázolásának jellemzésével, már csak azért is, mert Török Gyula szemléletében ellentétek találkoznak (pl. a dzsentri életforma éles kritikája és a dzsentri sorsának féltése).

A társadalmi problémák éles látása a lélekrajz elmélyült ábrázolásával párosul. A regény legmegrázóbb részei azok a lapok, amelyek Kender Pál házasságát írják le, két becsületes, de egymástól végzetesen idegen ember vergődését

Kender Pál Spángli Katóhoz fűződő szerelme mint egy visszatérő vezérszólam vonul végig az egész regényen és Kender Pál vágyaiban már több is, mint pusztán szerelem: a teljes élet, az abszolút érzések szimbóluma, önmaga emberi értékének fokmérője „Tudnak-e mindazokról az örömekről, amelyeket ő megismert, mikor felülemelkedett az egészen közönséges embereken? — kérdezi önmagától Kender Pál. — Tudnak-e a keserűségekről és olthatatlan fájdalomokról, amelyeket átél minden emelkedettebb ember éppen azért, mert gondolkodik és sablonos megállapításokon nyugvó és vigasztalónok messze túllát a megfejthetetlen és vigasztaló dolgokig? Tudnak-e úgy szeretni: mint ő, akit mérföldeken, erdőkön, mezőkön, kanyargó folyókon át is összeköt egy fájdalmas és szorongató érzés egy nővel, akinek barackgyümölcséhez hasonlatos az arca.” Minden sorson, bukáson, megzárult házasságon és zátonyra futott életen is felmagasodó makacs és reménytelen érzelmek Kender Pál szerelme. Nem az élet ízesítője és színesítője ez a szerelem, hanem vérre menő, végzetes ügy, akár csak Ady költészetében és minden reménytelenségével mégis a szerelem ad fényt az egész regénynek: az élet buktatóin is töretlenül megőrzött *abszolút igény* időtlen ragyogása.

¹² Móricz Zsigmond: Ujházi. Nyugat, 1913.

A zöldköves gyűrű

A *Zöldköves gyűrű* egy család történetében mutatja be a dzsentri-világ széthullását. A regény cselekményének ideje nem azonos az első regény, *A porban* történeti idejével. A *Zöldköves gyűrű* a korábbi nemzedékek életét mutatja be. A *porban* a megírás jelen idejében játszódik, a *Zöldköves gyűrű* a 49 utáni évtizedekben. Mindkét mű írói programja lényegében azonos, mindkettő a „polgárosodás”, a polgári átalakulás nézőpontjáról látja és ítéli meg a dzsentri sorsát, de a két regény közelebbi mondanivalója már elválik egymástól. Török Gyula, miközben a dzsentri dekadenciáját (pl. a porvárosi kaszinó társadalmának rajzában) épp olyan élesen ábrázolja, mint Mikszáth, iger. nagy érdeklődéssel szemléli a réteg értékes elemének a sorsát: hogyan küzdenek a régimódi, keménykötésű, konzervatív férfiak és becsületes asszonyaik a dzsentri anyagi s. márális süllyedésével. Ez már a *Zöldköves gyűrű* problémája. A regény hőse Őz József, a bárói címről önként lemondó férfi, aki hivatalt vállal, becsületes polgárember akar lenni, nem éppen lelkesedésből, de előrelátó józanságból és gyermekei jövőjére gondolva. Kissé kesernyésen, de bölcs nyugalommal berendezett élete egy napon felesége öngyilkossága miatt felborult. Az asszony, Józsa Antónia, nem a férjét szerette, hanem Putnoky Kamillót, a táncos, lakkcsizmás gavallért, és nem tudott már tovább így élni, rejtett, de nem rejthető titkával. Három kis gyerek marad az asszony után. Őz József újra megnősül, nem a maga boldogságát várja a házasságtól, hanem anyát keres a gyermekeinek: az öreg boltos iskolázott, vénkisasszony lányát, Burger Debraht veszi feleségül. A dzsentri rokonság, első feleségének családjá, megdöbbenve és némi tiltakozással fogadja az új házasság hírért. „Mert magam is úgy vélekedek — vallja Józsa Gyuri, az első asszony fivére —, hogy megnézem, honnan ered a forrás, amelyikből iszom.” Nemsokára Őz József is meghal, mert megbetegedett a nemes ellenfél, Putnoky Kamilló temetésén és nem tudják már megmenteni. A két nagyobb gyereket, Lujzát és Linát a dzsentri rokonság viszi el az özvegytől, de a legkisebbet, a fiút nem engedi az asszony: embert akar belőle nevelni, életrevalót, művelt férfit. Józan ítéleteit azonban férje halála után sorra elveszti, öskutató szenvedély tébolyába sodródik. Az egykori boltoslány vissza akarja szerezni Őz József három árvájának a régi főrangú család elvesztett dicsőségét és nagy vagyonát. Az évek során felnövő három gyerek boldogulását azonban nem az ősök birtokainak visszaperlése hozza meg, hanem a becsületes, józan munka, a polgári életben való érvényesülés, ami Őz Józsefnek is álma volt és amit maga az író is kivezető útnak jelöl a dzsentri számára. A regénynek ebben a végső kicsengésében minden becsületes szándék mellett sok utópisztikus vonás is van. De ez már csak mintegy útjelzője a regényhősök további pályájának. A *Zöldköves gyűrű* igazi értéke magának a bomlási folyamatnak a mestéri rajza, ahogy egy család életének ábrázolásában hiteles és elmélyült társadalmi képet ad arról, hogy a zárt dzsentri világon belül mit jelentett a nagy társadalmi megrázkódtatás. Miként tették próbára ezek az esztendőök az erős embereket, és miként sodorta el az erejétvesztett, csak külsőségekben, gesztusokban élő többséget. Teljes intenzitásában mutatja be ezt a haldokló világot fellobbanó, nagylángú szerelmeivel, síríg tartó szenvedélyeivel. A *porban* kemény kompozíciójában még felfedezhető valami kimértség, a mondanivaló, a *tétel* leveztetésének belső kényszere, ott még kitapinthatók az írói műhely állványai és segédeszközei. A *Zöldköves gyűrű*ben már az élet nagy áradása érezhető. Líra hatja át a regény minden sorát, mert ha ítéleteiben; erkölcsében a holnap Magyarországa, a polgári átalakulás oldalán áll is az író, érzelmeinek ezer szála a hajótöröttekhez köti. Megbontthatatlan lírai egység ez a regény, amelyet nemcsak a kompozíció tart össze, a cselekmények szála és a zöldköves gyűrű szimbóluma, hanem a minden részletet átjáró elégikus hangulat harmóniája is. De ez a líra nem szakad érzelmességbe, a valóság törvényeinek kérlelhetetlenségét ismerő író realizmusa összefogja a feltörő érzelmi hullámokat. Az anya, Józsa Antónia öngyilkossága a regény cselekményideje előtt történt, az olvasó Őz József emlékeiből ismeri meg a részleteket: „Egy éjszaka megnyílt mögöttem az ajtó. Az asz-

szony jött be, tetőtől talpig felöltözve. Szembeálltak egymással és farkasszemet néztek. Szótlanul és bátran vizsgálgatták egymás arcát, végre is a férfi könnyeket látott a büszke szemekben. A szeméhez kapott és érezte, hogy ő is könnyezik. Ekkor a szőnyegre nézett és mert már mindent tudott, lassan mondta :

— Valamelyikünknek el kell menni. Én elviszem a gyermekeket.

Felnézett és az asszony tekintete még mindig rajta függött. Összeszorította ismét az ajkait és igent intett, mint akkor, az esküvő előtt.

De mégsem váltak el, sőt bálba mentek és a bálon azzal a férfival táncolt az asszony. Senki se hallotta, hogy mit beszéltek. De Putnoky úr, az örökké vidám Kamilló úr halott-halványan vált el a táncosnőjétől és azóta nem is látta senki se nevetni. A bál után nevetett a drága teremtsé, amint vékony szatincpellsőjével csuszkaált a jégen hazafelé. Belekarolt és asztrakánbundáját összehúzta a keblén. És két óra múlva itt feküdt a pamlag ijesztően vékony karfáján.

— Uram — súgta a férjének, aki könnytelen arccal, némán hajolt föléje — uram, semmi se volt . . .

Őz József régebben se kételkedett abban, hogy a hitvese hű-e hozzá. Ebben a pillanatban csak annyit tudott meg egészen bizonyosan : azt, hogy nem őt szerette."

Ez az öngyilkosság indítja meg az Őz-család tragédiáját, ez sietteti a nagy, megállíthatatlan széthullást, és az a mód, ahogy az író tömören, fegyelmezetten, néhány mondatban elmondja a tragédiát, az egész regényre jellemző. Ehhez hasonló, fejlethetetlen jelenet a regényben Putnoky Kamilló és Őz József utolsó beszélgetése, vagy Őz József „lánykérője” Burgeréknél. A fegyelmezett mondatok és higgadt gesztusok mögött fojtó szenvedélyek rejtőznek a regény minden lapján. „Mindig nyugodtnak, csendesnek, szédület-mentesnek látszott. Holott belül úgy égett, mint egy falu” — írja Krúdy Törökről.¹³

A *zöldköves gyűrűben* a hagyományos-konvencionális dzsentriábrázolás még olyan mértékben sem érvényesül, mint *A porban* lapjain, ebben a regényben már nyoma sincs semmi sémának. Őz József is társtalan, magányos férfi, akárcsak Kender Pál, de nála még nem éleződik ki konfliktussá az a különbség, ami őt életformában, morálban elválasztja a tegnapi törvényei és szokásai szerint élő dzsentriktól, akiket *A zöldköves gyűrűben* a Józsa-család képvisel. Őz József polgárenbernek vallja magát, de puritán erényekben, tisztább, józanabb életfelfogásában egy korábbi korszak konzervatív tartása is érezhető. Egyszerre modern és konzervatív jelenség a dzsentri átlagemberek környezetében. Keményerkölcsű férfi, aki messzebbre is lát, mint a többiek, de mintha még a reformkor örökségét hordozná magában. Másrészt a dzsentriörnyezet, a Józsa-család sem azonos még a porvárosi kaszinó züllött dzsentri-kispolgár népségével. Összefogja még őket a család, egy konzervatív erkölcs, és valami idejétmúlt kultusz, a romantikus magyar gavalléria kohéziója és ez némi erkölcsi tartást is ad nekik. *A zöldköves gyűrű* — Rónay György tanulmánya figyelmeztet erre — *A porban* történelmi előzményeit tárja elének és ha így szemléljük a két regényt, tehát *A porban* mint *A zöldköves gyűrű* folytatását, akkor válik nyilvánvalóvá Török Gyula történelem-szemléletének, társadalomábrázolásának nagyszerű realitása. *A zöldköves gyűrű* nem állókép, hanem több nemzedék története, és a cselekmény sodrának iránya jelzi mindazt, ami *A porban* korában majd mint züllés és tragédia bekövetkezik. Maga az író is ilyen értelemben jelzi a két regény kapcsolatát. Balzacr emlékeztető módon egy pillanatra. *A zöldköves gyűrűben* felvillan a másik regényből jólismert név : Kender Kelemen neve. Egyszer Őz Józsa anyósának a tekintete megakad a veje arcán, és olyan gondolatokat, emlékeket indít meg benne ez a pillanat, mintha most lett volna először figyelmes erre az arca : „Rejtélyes volt előtte a leánya férje kezdetétől fogva . . . Milyen mások voltak azok az emberek, akik között ő felnőtt. Vidámak és kitűnő étvágyúak, sokat és kedvesen beszéltek. És a fiatal emberek

¹³ Krúdy Gyula : Szakállas Török, Magyar Hirlap, 1918. X. 22.

mennyi bolondságra voltak képesek minduntalan. Hogy udvaroltak, búsultak boros asztalnál és mekkora mulatságokat csaptak. Hanemhát másképpen is néztek ki: csinos bajszuk, fényes lakkcsizmájuk, ah és milyen kicsattanó piros arcuk volt. Ilyenfajta ember mint Őz József, csak egy volt közöttük. Az is csak látogatóba, jött. Bizonyos Kender Kelemen nevű ifjú ember volt, aki innen nősült.” Józsa Gyuri útja már világosan a dzsentri züllésbe vezet és a regény peremén feltűnő mellékalakok sorsa már jelzi a teljes felbomlást, a *válságot*. A *zöldkőves gyűrű* egyik nagyszerű bravúrja, hogy az író Burger Deborah sorsában saját programjának, a polgárosodásnak fonákját is megmegrázza. Burger Deborah a regény egyik legfurcsább, de egyben igen hiteles és felejthetetlen figurája, Török Gyula legsikerültebb polgáralakja. Taszít és vonz egyszerre, életének hátterében apja fűszeresboltja és az előkelő nevelőintézet, ahol ifjúságát töltötte, ahonnan féltve őrzött emlékeket és egy valódi grófkisasszony távoli barátságát hozta magával. Mikor Őz József házába kerül, már egy kissé torz vénkisasszony — macskával és az elmaradhatatlan Jókai-regényekkel. De nem is lehet más: a harmóniát teremtő igazi műveltséget nem szerezte meg (nem is szerezhette meg a zárdában), csak teljesületlen igényeket és sznob hajlamokat hozott az iskolából. Tudása, valójában félműveltsége, csak felesleges teherként a parlagi környezetben. Őz József és Burger Deborah házassága épp olyan reménytelen, mit Kender Pál házassága, ez is két becsületlen ember reménytelen vegetálása.

Az új kiadás előszóírója helyesen állapítja meg, hogy Török Gyula a dzsentriélet súlyyodását *belülről* szemlélte és ábrázolta. Ez így igaz, de ez nem azt jelenti, amit néhány régebbi, Török Gyuláról szóló cikkben és nekrológban olvashatunk, hogy a dzsentri apoteózisát írta meg Török Gyula. Az együttérzés vagy a szájalom nem zavarta Török Gyula szemléletének realitását, a történelmi valóságot írta meg nagy érzelmi átéléssel. Még legvonzóbb, legbecsületesebb alakjai az Őz Józsefek és Kender Pálok se „nagy emberek”, az író mindvégig tisztán látja figuráinak arányait; amint egy új világ, egy új társadalmi rend szövevényébe kerülnek, kitűnik tehetetlenségük, gyenge voltak. A belülről való ábrázolásmód a *Zöldkőves gyűrű* esetében az átéltebb ábrázolást eredményezte. Török Gyula regényéből a magyar társadalom fejlődésének egyik fontos történelmi folyamatát olyan gazdagságban és mélységben ismerhetjük meg és élhetjük át, amely már a remekmű intenzitása.

A novellista

Novelláiról nem sokat írtak méltatói. Inkább egy-egy írói vonásának illusztrálására idézik egyes novelláit. Féja mint novellistát is nagyra értékeli, szerinte „Török Gyula a novella nagy mestere volt”.¹⁴

Török Gyulának az 1944-es kis válogatást nem számítva, három elbeszéléskötete jelent meg, de ebből is kettő a halála utáni esztendőben.¹⁵ Ezek közül a legszebb kötet az 1919-ben megjelent Fehér Virág.

Irodalomtörténeti közhely ma már, hogy a magyar irodalomban több a jó novellista, mint a regényíró, több remek novelláskötettel büszkélkedhetik irodalmunk, mint igazán nagyszerű regénnyel. Nem páratlan jelenség nálunk Tömörkény, aki kiváló novellista volt és gyenge regényíró, Török Gyulánál mindez ordítva érvényes. Novellái, elbeszélései mögötte maradnak nagyszerű regényeinek. Mintha nem is azonos irodalmi korszakban születtek volna. Regényeivel egyenrangú társa a kor legjobbjainak, a Nyugat gárdájának (A *zöldkőves gyűrűt* méltán állíthatjuk belső írói szemléletbeli rokonságuk alapján is Kaffka Margit remekműve, a *Színek és évek* mellé), mint novellista erősen századvégi jelenség, talán A Hét

¹⁴ Féja Géza, I. m. 204. l.

¹⁵ Szerelmes szívünk, 1917., Halszemű három fia, 1919, Fehér Virág, 1919.

körének elbeszélés-modorához áll közel. Regényeiben egy romantikusan mély, gazdag érzellem- és hangulatvilágot zár magába realista előadásmódja, elbeszéléseiben csak a hangulatok, és az érzelmi tónus jelzi Török Gyula sajátos gazdag világát, a megformálásban, a cselekmények fordulataiban, kidolgozásában sok a másodlagos, elkoptatott, „irodalmias” sablon. Elbeszéléseiben gyakran kereste a meglepőt, az olvasót megdöbbentő fordulatokat és megoldásokat, a „regényes” befejezéseket és így gyakran az írói megalkuvás vágányára futott. *Fehér Virág* című novellája például addig hiteles és nagyszerű, amíg a kis törvénytelen gyermeklány nyomorúságáról, hányattatásáról és gyerekes vonzalmairól ír, de elrontja a remeknek induló elbeszélést a hiteltelen „regényes” befejezéssel. Gyakran egy artisztikus jellegű stilizálási igény vagy mesterkéltség, „irodalmias” szerkesztésmód rontja el a realista kidolgozást igénylő életanyagot. Ilyen például a *Rozika* című elbeszélése, amely egy fiatal nő három szerelmének és két házasságának történetét mondja el hiteles (Móricz fiatalházas témájú írásaira emlékeztető) részletekkel, de a három szerelem visszatérő szimmetrikus és aszimmetrikus motívumai előtérbe kerülnek és mint kompozicionális elemek hiteltelenné teszik az egész történet realitását. Mint minden nem-realista műben, Török Gyula novelláiban is, nagy problémateremtő és megoldó szerepe van a véletlennek. Életrajzírói említik, hogy Török Gyula sok tárcát és elbeszélést írt sietve, pénzért. Különösen a *Halszemű három fia* című kötet elbeszéléseivel kapcsolatban gyanakodhatunk ilyen okokra.

Az elkoptatott irodalmi kellékektől azokban a novellákban szabadul meg tökéletesen, amelyek önéletrajzi vonatkozásúak. Tiszta, mindenféle megalkuvástól és hamis hagyománytól mentes, szinte eszköztelen remek novellája a *Hugom* és a *Mostoha*. Ez utóbbi *A zöldköves gyűrű* csirája, Burger Deborah története. Ez a két novella azt is jelzi, hogy Török Gyula mint elbeszélő is csak azzal a módszerrel és írói kifejezésmóddal tudott időtálló alkotást teremteni, amellyel mint regényíró is élt: realista eszközökkel.

Állítólag több mint száz azoknak a Török-novelláknak a száma, amelyek elszórva maradtak napilapokban és hírlapokban. Ezeket mostanában kezdik összegyűjteni és rendezni. Érdeklődéssel várjuk az eredményt: vajon hány értékes, megőrzésre és új kiadásra méltó elbeszélés akad köztük.